

Anmeldelser

Lars Bisgaard. Tjenesteideal og fromhedsideal: Studier i adelens tænkemåde i danske senmiddelalder. Århus: Arusia – Historiske Skrifter VII, 1988. 159 s. 111. Kr. 165,-.

Så har mentalitetshistorien holdt sit indtog blandt historiespecialeskriverne og får en flot debut i Lars Bisgaards speciale, der nu foreligger trykt. Gennem studiet af adelige breve, testamenter og messestiftelser søger Bisgaard at finde frem til tjenesteidealet og fromhedsidealet, som det blev opfattet og udtrykt. Hans vigtigste kilder er breve, testamenter og messestiftelser.

I de førstnævnte, brevene, er det de indledende og afsluttende formularer og vendinger, der er genstand for Bisgaards analyse i afsnittet om tjenesteidealet, der er det mest vellykkede af bogens afsnit. Ved at gennemgå, hvorledes de adelige brevskrivere bruger titler, tiltaleformer og hilsener, viser Bisgaard, at »tjeneste« dækker forpligtelser, ydelser og modydelser alt efter den enkeltes status i tjenesteforholdet. Et særligt afsnit er viet forholdet mellem adel og konge, og hvordan kongen (især Hans) understreger den tjeneste, han kan forvente af adelen ud fra senmiddelalderens tjenesteideal. Det ligger langt fra den tidlige middelalders, der hovedsageligt drejede sig om krigstjeneste. En diskussion af den senmiddelalderlige »bastardfeudalisme« kunne med fordel være inddraget her. Den gav sig bl.a. udtryk i oprettelse af ordener som den engelske hosebåndsorden og den danske elefantorden, der vel også underbyggede tjenesteforhold og -ideal blandt samfundets elite.

Afsnittene om fromhedsidealet er noget længere og mere diffust. Forfatteren gennemgår de forskellige udtryk for fromhed, der findes i alter- og messestiftelser, men er det i grunden ikke angsten for sjælens frelse blandt modne og ældre adelige, der dominerer, snarere end et generelt fromhedsideal? Det ofte citerede testamente af Anders Jakobsen (Bjørn) kunne tyde derpå. Forfatteren kunne godt have indlemmet sit fine studie (trykt i festskriftet til Erik Ulsig, anm. F&N XXXV, s. 291) om Krognosfamiliens udsmykning af Bollerup Kirke i diskussionen, fordi han netop her påviser, hvorledes en adelig familie kunne forene Bibelens fattigdomsideal med deres egen gods og magt og bidrage til at forkynde det første for deres fæstebønder. Nogle gode betragtninger (s. 66) om forholdet mellem den almindelige konsensus, om

hvad der kræves af en god, adelig dansk kristen i 1400-tallet og fromhedsidealet, der var langt strengere, burde have været mere indarbejdet i analysen og knyttet sammen med eksemplet s. 119, der er noget af et kup, nemlig en fortolkning af de ti bud, som Erik Ottesen (Rosenkrantz) har skrevet i en plattysk krønike i 1476.

Det gælder generelt for bogen, at den indeholder stof og antydninger til en større, grundigere og mere sammenhængende analyse, hvilket forfatteren forhåbentlig får mulighed til at gennemføre i de kommende år. Det er et speciale af en ny og meget lovende forsker med alle specialets begrænsninger, der her er udgivet, og Arusia fortjener ros for at have gjort det muligt for en større kreds at blive delagtiggjort i Bisgaards arbejde.

Af kritikpunkter vil anmelderen anføre følgende:

Kønsperspektivet mangler som i så meget forskning. Da der nu findes en del breve, messestiftelser og et par testamenter af adelige kvinder, ville det være interessant at se om især tjenesteforholdet var et andet for kvinderne.

I diskussionen om skrivefærdighed blandt adelen kan man pege på den meget skrivende engelske lavadelsfamilie, Paston, hvis kvindelige medlemmer brugte skrivere selv til intime kærlighedsbreve, hvilket komplicerer problemet om omfanget af skrivefærdighed.

På side 102 er der et opgør med tendensen til at se forholdet mellem kirke og adel som materielt begrundet. Det er dog ikke en »stigende« tendens, som Bisgaard hævder, men en lang tradition i dansk historieskrivning, hvadenten baggrunden er politisk eller marxistisk inspireret forskning. Og der har været undtagelser som Brian McGuire's arbejder vedrørende danske cisterciensere, i hvilke han netop søger at afdække tankegang og idealer blandt en gruppe af middelalderens mennesker, omend han ikke kalder det mentalitetshistorie.

Betragtningen om sammenhængen mellem luksusforordninger, manglen på samme og statusforbrug i senmiddelalder og reformationstid er interessant men ikke overbevisende, ja undergraves af fodnoten om den første luksusforordning vendt mod adelen, der først optræder i 1576 og netop i forbindelse med gravlæggelse. I øvrigt er senmiddelalderlige luksusforordninger, især vendt mod bybefolkningen, ganske hyppige. Det er i en nylig artikel blevet argumenteret, at luksusforordningernes moralske sigte først og fremmest var at definere grænserne for god, kristen opførsel mindre at be-

grænse forbruget. Men det er vel også udtryk for fromhedsideal og værd at tage med i det videre arbejde med emnet.

Grethe Jacobsen

Thomas Riis (red.): *Aspects of Poverty in Early Modern Europe II*. Les réactions des pauvres à la pauvreté. Études d'histoire sociale et urbaine. Dansk Komité for Byhistorie: Byhistoriske Skrifter 4. Odense University Press. 1986. 232 s., ill. Kr. 305,-.

Det europæiske Universitetsinstitut i Firenze arrangerede i 1979 og 1981 to kollokvier over temaet fattigdom og byudvikling i Europa i tidsrummet fra senmiddelalder til forrige århundredes industrielle revolution. Den danske historiker Thomas Riis tilrettelagde disse møder, og han har også redigeret udgivelsen af deltagerens indlæg og artikler i to bind med fællestitlen: »Aspects of Poverty in Early Modern Europe«.

Det første bind, udgivet 1981 af Det europæiske Universitetsinstitut, behandlede en række overordnede metodiske og begrebsmæssige problemer vedrørende fattigdom i byerne som historisk studieobjekt. Bind II blev forsinket nogle år, før det endelig forelå i 1986. Hovedtemaet er her, som det fremgår af undertitlen, de fattiges reaktion på fattigdommen. Arbejdsprogrammet indeholdt følgende stikord: folkelige opstande, vandringer (land-by, regionale og internationale), kriminalitet, tiggeri, prostitution samt de fattiges syn på fattigdommen.

I betragtning af de sidste 10–20 års strømninger inden for socialhistorien var valget af hovedtema rigtigt. Men det var unægtelig dristigt gjort, for i virkeligheden er vor historiske viden om disse emner meget begrænset. Til gengæld ved vi langt mere om de »ikke-fattiges« reaktion på fattigdommen (også i Firenze udpeget som et vigtigt punkt i studiet af fattigdommen). Snart sagt enhver af de (sikkert) hundredvis af historiske monografier, der er skrevet om europæiske byer, indeholder et større eller mindre afsnit om privat eller offentlig fattigforsorg (hospitaller, vajsenhuse, fattighjælp m.v.), men sjældent noget om selve fattig-klientellet.

Denne skævhed er der flere grunde til. Her skal kun kildeproblemet omtales. Kildematerialet er både større og langt lettere tilgængeligt, når det drejer sig om offentlige og kirkelige institutioners holdning til fattigdommen. Derimod er det nok så besværligt at opspore de spredte kilder om Europas anonyme masser af fattige. Dette problem vender de fleste artikler gentagne gange tilbage til, og en af bogens fortjenester bliver da også, at den løbende diskuterer kildeproblemerne og giver fine eksempler på, hvilke kildegrupper, der med udbytte kan anvendes i studiet af de fattige. Ikke

uventet foretrækker man politi- og justitsarkiverne som hovedkilden til de fattiges reaktion på fattigdommen, ikke mindst fordi de giver mulighed for komparative analyser på tværs af landegrænserne (s. 217).

Et andet problem, som stedse dukker op i bogen, er definitionen af fattige. Historikerne kan i teorien formulere udmærkede definitioner af fattige og fattigdom (jfr. Michel Mollats indlæg i bind I, s. 31–32), men i praksis må de gå på kompromis med idealerne og nøjes med, hvad det forhåndenværende kildemateriale har at byde på. *Fattige* kommer da også i denne bog til at omfatte alt fra underklassen i byerne såvel som i landdistrikterne til lavindkomstgrupper i Firenze i 1400-tallet, sociale grupper (enker, invalider, forældreløse børn) under offentlig forsorg, »marginaliserede« grupper uden for den offentlige forsorg (tiggere, landstrygere, vagabonder), arbejdsløse landsknægte, flygtninge, fallerede adelsmænd, »frivillig« fattige i religiøse ordner o.s.v. Bogen giver et fortrinligt indblik i, hvor vanskeligt dette emne er metodisk og arbejdsmæssigt set.

I alt fjorten kendte (og mindre kendte) kapaciteter inden for europæisk social- og kirkehistorie har ydet bidrag til dette bind. Det er lykkedes Thomas Riis at sammensætte et repræsentativt hold fra en række europæiske lande. Ikke mindre end tre franske historikere har ydet bidrag, men det betyder i og for sig ikke, at Frankrig er overrepræsenteret. Frem for noget andet land er Frankrig stedet, hvor socialhistorien har kronede dage. Dette gælder ikke mindst temaet fattige-fattigdom i middelalderen og under *l'Ancien Régime*. Både indfødte og udenlandske historikere har i de sidste par årtier skrevet en række betydelige værker om netop disse spørgsmål.

Det er da også karakteristisk, at de franske bidrag hører til den gruppe på tre-fire stykker, som stort set bestræber sig på at følge dispositionen. Kirkehistorikeren André Vauchez skriver i indledningsartiklen om europæisk middelalder fra 10. til 15. århundrede. Michel Mollat, fransk middelalderhistoriker, forsøger i et spændende essay at anskue de fattiges situation »du côté des pauvres«. Jean-Pierre Gutton giver en stofmættet syntese med gode kildeeksempler og litteraturhenvisninger over Frankrig 1500–1800. Disse tre indlæg hører så absolut til højdepunkterne i bogen. Paul A. Slacks forholdsvis korte artikel om England 1500–1750 udmærker sig også ved at følge arbejdsprogrammet.

Willibald Katzinger skriver om armod og fattigdom i østrigske byer. Han har ikke meget at sige om de fattiges reaktion, men derimod om byrådenes og den katolske kirkes holdning til de fattige. (Dette er aldeles ikke uinteressant stof. En række østrigske byer tilsluttede sig i en årrække i 1500-tallet reformationen, hvad der betød afgørende ændringer af organiseringen af det offentlige fattigvæsen).

Teófanos Egido behandler fattigdom og samfund i Spanien. Heller ikke han er i stand til at give en dybtgående skildring af de fattiges reaktion, men giver derimod en (let humoristisk) gennemgang af det offentlige og den katolske kirkes syn på de fattige. Maria Todorova skriver om Bulgarien. Artiklen har, hvad Todorova selv er klar over, ikke meget at byde på, fordi der ikke er skrevet noget væsentligt om emnet. Ikke desto mindre er hendes indlæg læseværdigt, navnlig fordi man får en generel indføring i socialhistorien i et land, der indtil det 19. århundrede (og vel også i dag) befinder sig i randområdet af europæisk kultur.

De resterende artikler kommer ind på mere specifikke temaer. Stanislaw Bylina, polsk kirkehistoriker, skriver dybsindigt om det sociale syn blandt bevægelserne for frivillig fattigdom (f.eks. franciskanere og taboritter) i slutningen i middelalderen. Karl Czok fra DDR skriver om »kalvinist-stormen« i Leipzig 1592–93. Artiklen er i sig selv interessant, men har bare ikke meget med sagen at gøre. Sergij Vilfan, Jugoslavien, skriver om »fahrenden Mendikanten«, som omkr. år 1600 på den ene eller anden måde var undsluppet tyrkisk fangenskab. På hjemvejen passerede de Ljubljana (det østrigske kejserriges Laibach) og ansøgte byrådet om støtte til den videre rejse. Disse ansøgninger giver et detaljeret billede af denne gruppe fattige, men der var unægtelig tale om en noget speciel gruppe.

Norden er repræsenteret ved Eino Jutikkala og Inger Dübeck. Jutikkalas indlæg »Labour policy and the urban proletariat in Sweden and Finland« har ret beset ikke meget konkret at sige om fattigdom i byerne. Dübeck skriver om fattige kvinders kriminalitet i Danmark-Norge i det 18. århundrede. Af specifikke kvinde-forbrydelser omtaler hun barnemord ved fødsler i dølgsmål og (i byerne) købekoners brud på forordningerne. I Norge blev et uforholdsmæssigt stort antal kvinder i sammenligning med mænd idømt lejemålsbøder, foruden at de skulle stå offentligt skrifte. Det samme gjaldt (utvivlsomt) også for Danmarks vedkommende, hvor f.eks. bønderkarlene i en række årtier i 1700-tallet blev fritaget, hvis de var militssoldater. (Under den pietistiske Christian VI kunne karlene endda slippe, blot de meldte sig som soldater!) Dübeck afstår dog klogt nok fra at sætte lighedstegn mellem fattigdom og kriminalitet. Materialet giver (endnu) ikke grundlag for en sådan konklusion.

Af de fjorten artikler er det som nævnt kun få, der holder sig til arbejdsprogrammet – de fattiges reaktion på fattigdommen. Man får betydelig bedre besked om de ikke-fattiges reaktion. Det viser, hvor lang vej der endnu er tilbage, før dette med Thomas Riis' egne ord »fashionable« emne er udtømt. I »Conclusions« forsøger Riis at samle de spredte tråde til en helhed. Det lykkedes ham vældigt godt, ikke mindst fordi han drager ekstra ma-

teriale ind. Afslutningen (13 sider) kommer herved til at fremstå som mere end den typiske konklusion på sådanne artikelsamlinger, snarere er der tale om en oversigtsartikel over emnet.

Riis har egenhændigt opsporet de fortræffelige illustrationer i bogen (herunder to tegninger af Rembrandt) i Den kongelige Kobberstiksamling. På bagsiden af omslaget får læseren i tilgift en kopi af et folde-ud-kort fra 1600-tallet over det »so oft benannt und doch nie erkannten« Slaraffenland! Drømmen om Saraffenland spillede en stor rolle i de fattiges forestillingsverden. Så vidt vi ved, vel at mærke! – Thomas Riis lover, at der kommer et tredje bind i serien, denne gang om fattigdom i Skandinavien 1500–1800. Det skulle være udkommet allerede i 1987, men det er så vidt vides ikke sket endnu.

Asger Simonsen

Linieskibet Holsten 1772–1814. En kulturhistorisk studie af et dansk orlogsskib. Red. af Ole Louis Frantzen. 219 s., ill. Marinehistorisk Selskab 1988. Kr. 183,–.

Biografier er i vælden disse år, og nu er der endda udkommet en skibsbiografi. Heri har en række eksperter skrevet om forskellige aspekter af linieskibet Holstens liv fra projektering til ophugning.

Ole Louis Frantzen har været initiativtager og har selv skrevet godt halvdelen af bogen, nemlig om flådepolitikken og selve fartøjets fysiske indretning og udrustning. Derudover har medvirket Birger Thomsen (»Et orlogsskib bliver til«), Hans Christian Bjerg (»Ornamenteringen« og »I engelsk tjeneste 1801–1814«), Mogens Winge (»Sygdom på langfart«), Ole Ventegodt (»Livet ombord«) og Ole Feldebæk (»Linieskibet Holsten i Slaget på Rheden«). Endelig er bogen forsynet med en række bilag med meget detaljerede data om omkostninger, dimensioner, bemanning samt alle slags inventar og udstyr.

Et lignende projekt er ikke tidligere blevet gennemført herhjemme, og det er derfor med stor interesse og udbytte, man gennemlæser den smukke og stedvis særdeles velskrevne bog. Forfatterne har i høj grad måttet bygge på arkivalisk materiale i form af en givende blanding af normative og deskriptive kilder. Det fremgår imidlertid gang på gang, at Søetatens voluminøse og særdeles righoldige arkiv desværre stadig er i en sådan uregistreret stand, at det er uhyre besværligt at udnytte bare nogenlunde dybtgående.

Hvorfor netop linieskibet Holsten er blevet udvalgt til denne case study, fremgår ikke. Der er imidlertid ikke tvivl om, at det på mange måder var typisk for den danske orlogsfåde i slutningen af 1700-tallet – selv om det også havde en række

atypiske træk ved sig, eksempelvis at det forblev i flådens tal meget længe og endda blev udrustet oftere end normalt.

Bogen handler imidlertid mindre om Holstens togter, end den koncentrerer sig om en beskrivelse af et sådant 60 kanoners skibs skrog, apering, rigning og inventar, navnlig i form af artilleri med hvad dertil hørte. Men da ikke alle relevante aspekter har kunnet belyses med Holsten som eksempel, hidrører en hel del oplysninger fra andre nogenlunde tilsvarende skibe. Desuden er der gjort temmelig meget ud af at gennemgå periodens almindelige danske flådepolitik og dennes praktiske gennemførelse – først og fremmest på Holmen.

I kapitlet »Klargøring til togt« gøres således naturligvis nøje rede for hele den komplicerede ekvipering af et oplagt orlogsskib, og det viser sig, at medens en fregat kunne klarføres på 1 uge, tog det mindst 3 uger for et mindre lineskib som Holsten. Udrustningshastigheden har ikke tidligere været behandlet af forskningen; men netop det forhold var afgørende for flådens politiske værdi og for, om den i den givne situation var i stand til at sikre herredømmet i vore farvande.

Bogens kulturhistoriske undertitel forekommer ikke indlysende velvalgt. Bilagene, som til allermindste detalje opregner skibets inventar, kan man også diskutere nytten af at publicere; det er jo alligevel nok de færreste, som ved, hvad for eksempel mærsejomsfruernes pyttinger er for noget.

Men bogen giver et fascinerende billede af lineskibet Holsten: lige fra dettes 30 kilometer tovværk, 400 tons ballast, ankre på op til 2,5 tons og 500 mands besætning og til en liste over alle kokkens forskellige kedler, potter, pander, skeer, sleve, tænger, kroege, økser, knive og så videre.

Efter en række togter i hjemlige farvande og et enkelt til Kap det Gode Håb endte Holsten sin tjeneste under Dannebrog i Slaget på Rheden. Som det eneste danske skib blev det taget med af englænderne og indlemmet i Royal Navy som HMS Nassau. Under dette navn deltog det blandt andet i Kampen ved Sjællands Odde i 1808. Et par år efter blev det indrettet til fængselsskib, og i 1814 blev det gamle solide skib endelig ophugget.

Erik Gøbel

Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: En skrivende bondepige.

På sporet af kvinden i Helene Stranges liv og værk. Odense Universitetsforlag 1988. 223 s. Kr. 188,-.

Det er en fremragende bog Inger-Lise Hjordt-Vetlesen har skrevet om bondepigen Helene Stranges liv og værk. Helene Strange (1874–1943) blev født i et traditionelt bondemiljø på Nordfalster. Genem spæde skrivelser i begyndelsen af 1900-tallet

arbejdede hun sig i løbet af mellemkrigstiden frem til at blive en kendt figur i offentligheden. Hun skrev romaner og folkelivsskildringer, artikler til Lolland-Falsters historiske Samfund og Lolland-Falsters Stiftstidende. Hun fungerede som foredragsholder, var medlem af det Radikale Venstre og var blandt andet partiets repræsentant i hjælpe-kassen. Hun var aktiv i hjemstavns og egnhistoriske foreninger, og fra 1926 arrangerede hun »Møllebankefester«. Disse fester – der har deres side-stykke i Aakjærs Jenle-fester og Skjoldborgs Dynesfester – fik en kolossal opbakning i lokalbefolkningen.

Helene Strange var energisk og viljekraftig som få. Nogen let barndom og ungdom havde hun imidlertid ikke haft. Hendes mor døde, da hun var fem år, og hun kom derfor i pleje hos mormoderen der, som enke, enevældigt styrede en gård, som var uberørt af landbrugsomlægningen og krisen. Som 13-årig blev Helene hentet hjem for at styre gård hos sin far. Denne gård var helt anderledes indrettet på rentabilitet og mandligt styre end det, Helene Strange hidtil havde kendt. Efter fire år hos faderen forlod hun hjemmet og ernærede sig som tjenestepige. Senere rejste hun til Amerika, hvor hun mødte noget af det gammeldags bondeliv, hun kendte fra tiden hos mormoderen, og som noget nyt, det fællesskab som de grundtvigske udvandrere byggede op gennem forenings- og mødevirk-somhed. En virksomhed som i høj grad blev holdt i gang ved kvindernes indsats. Hjemkommet fra Amerika tog Helene Strange som 39 årig på Askov Højskole, og herefter intensiverede hun sin foredrags- og skribentvirksomhed.

Helene Stranges handlekraft er imponerende, men det viser sig (selvfølgelig), at det ikke var konfliktfrit at bryde med dét, en bondedatter var bestemt til: at blive kone på en gård. Helene Strange skrev hele sit forfatterskab ud fra de konflikter, hun selv oplevede, og Inger-Lise Hjordt-Vetlesen formår på en meget fin måde at samlæse historiske, litterære og psykologiske strukturer således, at vi får en sammenhængende forståelse af Helene Stranges person og en skildring af brudflader i bondelivsformen.

Helene Stranges mest kendte værker, Prier-gårdsslægten og Sværkeserien, blev læst og hilst velkommen af bondebefolkningen, der gennem Stranges hele virksomhed fik redskaber til at skabe forbindelse mellem den tabte barndom og den forvirrede nutid. I Helene Stranges værker myldre det med stærke kvinder. De store romaner tager deres udgangspunkt i 1700-tallet og føres op til Stranges egen tid, og vi følger en udvikling fra et familiemønster baseret på fornuftsmæssige overvejelser og produktive fællesskaber, over en større grad af individualisering og kærlighedsægteskaber med en dermed følgende vanskeligere stilling for kvinderne. I sine sidste år engagerede Strange sig i husmandsbevægelsen, fordi hun her så en pro-

duktionsform, hvor kvinderne kunne opnå noget af den samme hverdagslivets myndighed, som hun kendte fra det gamle bondebrug.

Helene Stranges ideale kvinde handler selvstændigt, som hun selv gjorde og som det faktisk kun var muligt for mænd i Stranges samtid. Samtidig viser Inger-Lise Hjort-Vetlesen, hvordan Helene Strange bestandig spejler sig i sit miljø og kæmper med at finde sin plads deri. På fotos lod hun sig f.eks., som hustruerne, afbillede med strikketøj, mens øjnene lyser med en mands selvfølelse og vilje. Dermed peger Stranges moderskikkelser på et muligt kvindeliv, hvor rollerne var blandet på en anden måde end i det eksisterende samfund. (s. 9).

Helene Strange høstede anerkendelse i sit lokale miljø, men opnåede aldrig den anerkendelse i de fine litterære kredse, hun hagede efter. Mest ondt gjorde det måske, at hendes relativt nære bekendte, Marie Bregendahl, gang på gang nedgjorde hendes værker.

Det er velgørende at læse en så nuanceret personskildring. Gennem fiktionen – og samtidige artikler – skræller Inger-Lise Hjort-Vetlesen lagene af, så vi ser en kvinde i hele sin udfoldelse og kamp mellem det traditionelle og det moderne samfund. I dag kan en Helene Strange tage en uddannelse. I datiden var der ikke andre muligheder end at forsøge at skrive sig ud af situationen eller at lade sig affinde med vilkårene. Mange kvinder valgte at skrive, nogle fik en uddannelse som sygeplejerske eller lærerinde. Alle måtte de fravælge ægteskabet, når de trådte ud af de gængse normer. Uroen omkring kønsidentiteten og Helene Stranges kamp med kønnets gåde; at få det mandlige og det kvindelige i jæg'et til at gå op i en højere enhed gør bogen inspirerende og aktuel. Den kan anbefales på det varmeste.

Bodil K. Hansen

Anders Linde-Laursen: Hugo Mathiessens kulturhistorie. Belysninger og baggrunde. Forlaget Hikuin. 1989. 156 s., ill. Kr. 150,-.

»Hans måde at forene disse kilder og forme sine fremstillinger på har gjort ham til en ener i kulturhistorien. Han ligner ikke nogen af sine forbilleder, og ingen af de senere kulturhistorikere ligner ham.« (s. 108).

Ordene gælder Hugo Mathiessen, og de står anført som en af hovedkonklusionerne i etnologen Anders Linde-Laursens bog om ham. En bog, hvor Hugo Mathiessens forfatterskab og kulturhistoriske virke for første gang gøres til genstand for en samlet og systematisk undersøgelse. Forlaget Hikuin har samtidig igangsat en serie med genoptryk af Hugo Mathiessens fotografier, og Anders Linde-Laursens bog skal også fungere som en introduktion til denne serie.

Hugo Mathiessen (1881–1957) færdedes, p.t.a. sin magistergrad i historie, ikke i det universitære historikermiljø. Hans kulturhistoriske interesse havde – bogstaveligt talt – ført ham andetsteds hen og knyttet ham stærkere til ikke-professionelle kredse. Han kom som kulturhistoriker aldrig til at danne skole, han efterlod sig ikke ét eller flere store værker, men en mængde tilsyneladende lidt spredte bøger og artikler. Når han alligevel berømmes som en af vore fremmeste kulturhistorikere, og når vi kan se nogle af hans bøger udgivet igen og igen, (Gyldendal har netop udgivet HÆRVEJEN i 14. oplag) så skyldes det ifølge Anders Linde-Laursen, at Hugo Mathiessens værker udover deres faglige kvaliteter havde »punctum« (et Roland Barthes-udtryk): de besad – og besidder – den særlige kvalitet at kunne fastholde og engagere læsere ved at formidle en personlig oplevelse af det kulturhistoriske stof. Netop denne evne til at fremstille punctum har interesseret Anders Linde-Laursen (herefter ALL), og det er først og fremmet den, han går på jagt efter i sin undersøgelse af Hugo Mathiessens værker, hvorimod han afstår fra en egentlig diskussion og vurdering af dennes forskningsresultater.

Interessen gælder dog ikke kun Hugo Mathiessen (herefter HM) som forfatter, men – som det fremgår af bogens titel – hans kulturhistorie, der blev til gennem et meget alsidigt virke. Ud over at være forsker og skribent, var HM ansat på Nationalmuseet i næsten 40 år, hvor han deltog i udgravninger, registreringsarbejde og antikvariske aktiviteter, herunder et stort fotograferingsprojekt af købstæder og købstadsbygninger, af vejstrøg og herregårde. Ansættelsen fremstår som en uadskillelig del af det kulturhistoriske virke – museumsarbejdet både formede og blev formet af HM's særlige fagligt-personlige interessefelt.

På denne baggrund virker det umiddelbart indlysende, når ALL anlægger et tematisk perspektiv på HM's kulturhistorie – på hans samlede virke – fremfor at fokusere på skribentvirksomheden alene, og fremfor at behandle de skriftlige produktioner i en selvstændig udviklingslinie, som det ellers er sket.

De temaer, som ALL trækker frem, udgør ikke tilsammen nogen helhed, men de viser, hvordan HM's forskellige interesseområder supplerede hinanden, og de giver et klart indtryk af spændvidden i hans aktivitetsområde som kulturhistoriker:

- fødebyen Fredericias historie og bevaringen af dens fæstningsværk,
- købstædernes arkitektur og historiske udvikling, og i forlængelse heraf
- handlen og dens betydning for byudviklingen – for byens rum,
- »land og folk«, dvs. kulturlandskabets udvikling og forholdet menneske-natur,
- historiske personligheder,

- en omfattende antikvarisk indsats, rettet især mod købstadsbygninger og købstadskvarterer,
- billederne, det være sig de sproglige (herunder hans tidlige poetiske forsøg) såvel som de fotografiske.

Hvert tema behandles for sig, og ALL redegør her nærmere for emnevalg og -afgrænsning, for HM's tilgang til stoffet og hans resultater. Netop fordi temaerne går på tværs af aktivitetsområderne, så får vi herigennem også et klart og levende billede af HM's komplekse tilgang til stoffet, hans personlige engagement og indlevelse i sine emner og i sine »steder«. Han supplerede et traditionelt skriftligt kildemateriale med sine egne iagttagelser og oplevelser fra besøg, ophold og vandringer – han blev kaldt »den vandrende magister« – og han inddrog ligesåvel andres beskrivelser og oplevelser, bl.a. via skønlitteratur.

ALL's udstrakte brug af citater får desuden givet læserne et indtryk af HM's litterære stil. Den tematiske gennemgang har dog visse steder tilbøjelighed til at blive meget referende og stillestående, måske fordi ALL for at undgå efterrationaliseringer og bagklogskab, undlader at diskutere HM's valg og resultater.

På trods af den relativt tætte sammenhæng i HM's interesseområder, kan ALL ved at betragte de enkelte værker og forskningsemner i et kronologisk perspektiv påpege »væsentlige forskydninger« i HM's forfatterskab.

Disse forskydningen viser sig bl.a. på det metodiske plan, hvor der gradvist sker en snævrere afgrænsning af emnerne, samtidig med at det komparative perspektiv, som anvendtes i forfatterskabets start, glider ud. Parallelt hermed reduceres udsynet og orienteringen mod de europæiske forskermiljøer. Med hensyn til emnevalg skifter fokus f.eks. fra samfundets udstødte grupper til enkeltpersoner fra samfundets top, og HM kommer i sine forklaringer til at lægge stadig større vægt på personlige evner og egenskaber fremfor på samfundsmæssige forhold. HM's personlige engagement i stoffet opretholdes dog – social indignation erstattes blot af mere personlig identifikation.

For skydningerne tiltrods findes der ét fælles og meget afgørende element, som gennemløber hele HM's forfatterskab, nemlig en »stadig tilbagevendende interesse for *kaos og orden*«. (f.u.) (s. 73) HM har intetsteds formuleret sig eksplicit om sit metodesyn, tilgange eller historieopfattelse, og det er således ALL selv, der gennem sin bearbejdning af de enkelte værker har fundet frem til denne gennemgående tråd. Modsætningsparret kaos og orden findes både som et strukturerende princip i behandlingen af det historiske stof og som stilistisk virkemiddel i fremstillingerne. Det illustreres overbevisende og komplekst ved gennemgang af udvalgte, repræsentative værker.

HM behandler den historiske udvikling som langsomme transformationer fra orden til kaos og

omvendt. Kaos er ikke en overgang – en undtagelse fra den normale orden – men en tilstand, samfundskabt og foranderlig på linie med orden. Der er ikke tale om en historisk udvikling, der bevæger sig fra kaos mod orden, men om en stadig vekslende mellem disse tilstande, hvor noget ordnet kan blive kaotisk, og noget kaotisk kan udvikle sig til orden. Orden og kaos kendetegner ikke samfundet som helhed, men findes på enkeltområder af samfundets eller enkeltpersoners liv. Perspektivet genfindes nemlig også i de sene, mere personorienterede værker. Modsætningen kaos-orden giver, ifølge ALL, en nøgle til forståelse af såvel HM's kulturhistorie som af hans særlige »punctum« – det er med denne stadige spænding i fremstillingen, at HM engagerer sine læsere i stoffet. Tilsvarende – vil jeg sige – får også ALL's fremstilling mere punctum i denne behandling af HM's værker, først og fremmest fordi han får installeret en diskussion med den gamle kulturhistoriker i teksten.

»Diskussionen« videreføres i de afsluttende afsnit, hvor ALL konfronterer HM med de samtidige, dominerende tendenser i såvel danske som udenlandske historikerkredse. Igen en opgave, som vanskeliggøres af, at HM var karrig ikke blot med at offentliggøre sine metodiske overvejelser, men også når det gjaldt henvisninger til inspirationskilder og forbilleder. Selv om HM's som nævnt ikke hørte til den universitære historiekreds i København, så havde han dog personligt og fagligt kontakt til miljøet via professor Johs. Steenstrup, som han både metodisk og interesse-mæssigt var på linie med. ALL lader derfor Steenstrup fungere som en slags talerør for HM som supplement til de »synspunkter«, han kan udlede af HM's forfatterskab. Selvom både Steenstrup og HM selv anerkendte de kildekritiske principper som fremført af Erslev, så gik de begge langt videre i deres krav og forskningspraksis, som blev præget af indlevelse, fortolkning og synteser, og de interesserede sig begge betydeligt mere for »tilstande« end for begivenheder.

Også Troels-Lund inddrages, eftersom HM er blevet udråbt som hans arvtager. ALL har dog fundet forskellene imellem dem langt mere påfaldende end lighederne. Hvor Troels-Lund tænkte i evolution, så HM på vekslende mellem kaos og orden, og han kunne derved, i modsætning til Troels-Lund forene den synkrone analyse med det diakrone perspektiv på historien.

Ved at kombinere HM's eget forfatterskab med Steenstrups metodiske overvejelser og referencer, mener ALL at kunne påvise en stærk inspiration hos HM fra fremtrædende tyske og franske historikere (henholdsvis Ranke og Michelet). Den tysk-fjendtlighed, som HM var kendt for, slog således ikke igennem i hans faglige virke, tværtimod: Hugo Mathiessen forsøgte »at bøje en tysk videnskabelig og en fransk litterær historietradition mod hinanden og leve op til begge krav, således at hans

skrifter blev præget af videnskabelig nøjagtighed, indlevelse i fortiden og sproglig kvalitet.« (s. 109)

Lad herefter enhver, der – fristet af hans emnevalg og særegne stil – betragtede HM som provinsiel, være slagen med stumhed.

Ved at udlæde og explicitere et historie- og metodesyn hos HM, og ved at lade disse synspunter fungere som indlæg i en samtidig dialog, lykkes det ALL at aktualisere Hugo Mathiessen, lykkeligvis uden samtidig at skulle gøre ham »moderne«. Hugo Mathiessen bliver med sin »kommentar« – omend ufrivilligt – bidragsyder til en stadig vedkommende diskussion om historiefagets genstandsområde og metode og således interessant som andet og mere koryfæ.

Lisbeth Nielsen

Esther Petersen: Fra opvarter til sygeplejerske – træk af danske sygeplejerskers historie frem til år 1900. Dansk Sygeplejeråd, 1988. 181 s. samt 3 bilag, ill. Kr. 109,-.

Inden for de senere år har der været en tendens til, at interesseorganisationer ansætter fagligt uddannede historikere til at udarbejde jubilæumsskrifter og lignende, hvilket står i modsætning til tidligere, hvor man klarede historieskrivningen ved hjælp af personer fra egne rækker. Denne udvikling afspejler for det første en øget anerkendelse af faghistorikeres kunnen og for det andet ikke mindst en større åbenhed blandt historikere, der har overvundet tidligere tiders skræk for at komme i organisationernes sold. Den aktuelle beskæftigelsessituation har også gjort sit til at sætte fantasien i sving for at udvide beskæftigelsesmulighederne.

Esther Petersens bog om de tidlige danske sygeplejersker er et eksempel på et sådant samarbejde mellem organisationer og faghistorikere, og da Dansk Sygeplejeråds medlemmer har modtaget den første historiske bog pænt, må man håbe, at samarbejdet kan fortsætte.

Bogen omhandler etableringen af en egentlig sygeplejerskeuddannelse i Danmark og i forlængelse heraf dannelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899. Sygeplejearbejdet er et af de mange arbejdsområder, som i sidste halvdel af 1800-tallet skiftede karakter og indgik i den ændringsproces, der skabte det kønsopdelte arbejdsmarked, som i hovedtræk har holdt sig meget længe.

Sygepleje blev på de første hospitaler varetaget af ufaglærte mænd og kvinder. Arbejdet var ringeagtet, dårligt aflønnet og bestod i at opvarte de syge samt påse, at de rettede sig efter lægens forskrifter. Hospitalsvæsenet og sygeplejen var nært forbundet med fattigvæsenet, indtil den moderne lægevidenskab begyndte at stille andre krav til patientmaterialet. De syge blev normalt plejet i hjemmet, da man ikke kunne forvente bedre for-

hold på hospitalerne, blandt andet på grund af manglende kendskab til antiseptik. Lægerne ønskede nu at fjerne hospitalsvæsenet fra fattigvæsenet og erstatte stuekoner, gangkoner og vågekoner med en anden type sygeplejersker, som skulle rekrutteres fra dannede hjem og gennemgå en faglig uddannelse.

Denne nye »efterspørgsel« modsvarede af et voksende »udbud« af yngre kvinder fra såkaldt bedre familier, som ønskede en mere meningsfyldt og selvstændig beskæftigelse. Disse kvinder krævede lige adgang til uddannelse og erhverv, da det ikke var passende for dem at påtage sig ufaglært fabriksarbejde eller lignende.

Det moderne gennembrud inden for sygeplejerskeuddannelsen fandt sted på Københavns Kommunehospital, der var blevet opført uden for voldene i 1863 som følge af den store koleraepidemi, der havde afsløret hospitalsvæsenets udelighed. Omorganiseringen af sygeplejen blev påbegyndt i 1876 stærkt tilskyndet af borgmesteren for Magistratens 2. afdeling, Carl Emil Fenger, der selv var læge. Herefter blev plejepersonalet organiseret således, at der på hvert sygeplejeafsnit blev ansat en plejemoder, der skulle lede arbejdet og have seks uddannede assistenter, tre elever og to gangpiger under sig. Sygeplejerskerne havde dog intet med det lægelige arbejde at gøre, idet alle var underordnet lægerne.

For at tiltrække de rette kvinder blev lønnen sat op, og det lykkedes da også at ændre rekrutteringen til faget, således at de nye elever var yngre og kom fra et højere socialt lag end stuekonerne. Desuden var der i modsætning til tidligere navnlig tale om ugifte kvinder. Bogen rejser det interessante spørgsmål, hvorfor denne ændrede rekruttering var nødvendig, for sygeplejeeleverne blev hovedsagelig sat til hårde rengørings- og pasningsopgaver, som ikke krævede særlig uddannelse eller dannelse. Disse kvinders fortrin skal ifølge bogen ses i lyset af lægernes ønske om roligt at kunne trække sig ud af selve behandlingen af patienterne. De dannede kvinder var mere disciplinerede end stuekonerne og bedre i stand til at give nøjagtige rapporter til lægerne om patienternes tilstand og tilse, at lægernes instruks blev fulgt til punkt og prikke. Plejemoderen udfyldte desuden den position, som disse kvinder var blevet opdraget til: hun var moderen, der havde opsyn med sine børn og tyendet, men underlagt faderens (lægens) autoritet. Lægerne foretrak derfor at uddanne sygeplejerskerne på hospitalet, hvor de selv var øverste myndighed. Når lægerne på hospitalerne ikke var begejstrede for diakonisserne inden for sygeplejen, skyldtes det netop, at disse var underordnet Diakonissestiftelsens forstanderinde i København og ikke den stedlige overlæge.

Bogen giver et meget interessant signalement af de første nye sygeplejersker, hvoraf det fremgår, at det for mange af disse kvinder var et brud på omverdenens forventninger til dem, når de valgte

at arbejde inden for sygeplejen, der stadig var ringeagtet på trods af de ændrede forhold. De første år var der et stort gennemtræk af personale inden for erhvervet, hvilket også skyldtes det hårde fysiske arbejde, som kun få af disse dannede kvinder var vant til.

Bogens andet hovedtema er dannelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899. De uddannede sygeplejersker betragtede det som et stort problem, at uddannelsen ikke var ensartet. Der var ikke givet nogen egentlig indholdsmæssig beskrivelse, og elevtiden blev ikke afsluttet med en kompetencegivende eksamen. Navnlig de private sygeplejersker var kilde til megen utilfredshed, da de blev regnet for anden rangs sygeplejersker på grund af en kortere uddannelse.

De kvinder, der stod bag stiftelsen af Dansk Sygeplejeråd, ønskede derfor at beskytte faget ved at indføre en fælles treårig uddannelse. Desuden lagde de stor vægt på, at den nye forening kun skulle optage sygeplejersker i modsætning til to allerede eksisterende foreninger, der var oprettet på lægernes initiativ og talte læger blandt medlemmerne. I forlængelse heraf ville stifterne af Dansk Sygeplejeråd knytte foreningen til den nye kvinderetsbevægelse.

Dansk Sygeplejeråd blev stiftet i juli 1899 på initiativ af blandt andre Charlotte Norrie, der lige var kommet hjem fra Kvindekongressen i London, hvor hun havde forhørt sig om de engelske forhold. Etableringen af Dansk Sygeplejeråd medførte de følgende måneder en hed debat blandt sygeplejersker og førte til en ny generalforsamling i oktober 1899. Man var navnlig uenige om, hvorvidt foreningen skulle tilknyttes kvindebevægelsen, og hvorvidt lægerne skulle kunne optages som medlemmer.

I stedet for Charlotte Norrie valgtes Henry Tscherning som formand, og hun lagde større afstand til kvindebevægelsen. Det bestemtes, at kun sygeplejersker med tre års uddannelse kunne blive medlem af Dansk Sygeplejeråd, og hermed kom foreningen til at stå som garant for de pågældende sygeplejerskers kvalitet, da en egentlig uddannelse først blev etableret i 1957 (sygeplejerskoler). Staten overtog dog denne garantifunktion i 1933 ved loven om statsautorisation af sygeplejersker.

Bogens styrke ligger i den grundige behandling af emnet og det nye stof, der trækkes frem. Til gengæld er der ikke gjort så meget ud af perspektivering i forhold til samtiden og den nyere debat inden for kvindeforskningen.

Birte Broch

Elisabeth Andersen: Fejekost og stemmeret. Her-novs Forlag 1988. 88 s., ill. Kr. 98,-.

»Fejekost og stemmeret« er en let lille sag. Hurtigt

læst og – fristes man til at sige – hurtigt glemt. Kaleidoskopisk beretter Elisabeth Andersen halvt i ord og halvt i billeder om de bestræbelser, der udfoldedes i årene omkring århundredeskiftet for at få husligt arbejde anerkendt og ligestillet med andre uddannelser. Husholdningssagen var dengang kvindebevægelsens mærkesag.

Dansk Kvindesamfund arbejdede for at få husgerning anerkendt som erhverv og krævede, at staten oprettede fagskoler og at skolekøkken blev gjort obligatorisk i kommuneskolerne. Tjenestepigerne organiserede sig i samme periode og oprettede egne fagskoler. Men også andre kredse, f.eks. indenfor landbruget, efterlyste en husholdningsuddannelse.

Bogen er delt op i forskellige små afsnit bestående af billeder og diverse citater af foregangspersonerne i husholdningsbevægelsen, som så kædes sammen af forfatterkommentarer. Afsnittene kommer omkring mange emner så som skolekøkkenideen, tjenestepigerens forhold, oprettelsen af den første husholdningsskole, tidens ernærings teorier og øvrige trends indenfor området (husholdningsregnskaber, funktionelt arbejdstøj, støvsugers fremtog etc.). Men afsnittene kommer ikke rigtig i dybden med nogeting. Bogens clou er et brev fra Marie Bregendahl hjem til hendes Jeppe, som sad og savnede hende ovre i Vestjylland. Marie Bregendahl var rejst til København og tjente som tjenestepige. Hendes beskrivelse af en tjenestepiges hverdag kan godt stå alene. De øvrige citater i bogen har sværere ved det. De er for korte og mangler at blive sat ind i en tilfredsstillende kontekst. Det gælder også billederne. Muligvis er problemet, at forfatteren ikke rigtig har gjort sig en målgruppe klar. Resultatet er, at bogen mest ligner en god mandelgaveidé.

Bogens forvirrende opsætning fremme imidlertid heller ikke overblikket. Det forlagsmæssige arbejde er langtfra i orden. Både forlagets pressemeddelelse og titlen (Bogen handler overhovedet ikke om stemmeret. Ordet er end ikke nævnt i teksten) efterlader én med et forstemmende indtryk af, at nogle har villet score nogle hurtige points.

Helle Otte

Festskrift til Tage Kaarsted. Om Danmarks historie 1900–1920. Red. af Hans Chr. Johansen, Mogens N. Pedersen og Jørgen Thomsen. Odense Universitetsforlag. 1988. 395 s., ill. Kr. 238,-.

Der er ved at gå lidt inflation i festskrifter, men ved det foreliggende værk kan man glæde sig over, at der både er tale om en fortjent hilsen og et vellykket forsøg på at udvikle festskrift-genren.

I alt har 20 kompetente historikere og samfundsforskere med vidt forskellige specialer bidraget.

Normalt vil det være ensbetydende med et kalejdoskopisk samleværk, hvor nogle af bidragene mere er at betragte som en hilsen fra kolleger, end som artikler vedkommende skal meritere sig på.

Den samme tanke får man ikke så let ved dette festskrift, fordi redaktionen har valgt at koncentrere bidragene om et ganske kort åremål i dansk historie, perioden 1900–1920, som 60-års fødselaren selv har skrevet flere bøger om.

Man kan glæde sig over 18 interessante bidrag, der belyser specielle sider af udviklingen i perioden med hovedvægten på tiden omkring Første Verdenskrig. Det vil føre for vidt at komme ind på de enkelte artikler, som gennemgående er af høj kvalitet. Men det lykkes faktisk gennem så forskellige emner som valglovgivning, bankforhold, forsikring, syndikalisme, fredskonference, varetransit og FDF og DUI at få et rimeligt indtryk af tidens politiske, sociale og økonomiske udvikling.

Til at binde det hele sammen har Troels Fink skrevet et indledningsafsnit om den politiske historie fra systemskiftet til genforeningen. Desuden sker der en sammenbinding i værkets slutning, idet vi her får en kommenteret bibliografi om dansk historie 1900–1920. God ide. Naturligvis er der også en bibliografi over Tage Kaarsteds forfatter-skab, og omfanget viser, at Kaarsted selv er gået foran i de krav, han stiller til andre.

Alt i alt er der tale om et godt forsøg på at få noget mere ud af festskrifttraditionen, og for dem, der er interesseret i det 20. århundredes danske historie, er der meget godt at hente. Dertil kommer, at der er tale om smukt boghåndværk til en rimelig pris.

Flemming Just

Holbergtidens Odense. En perspektivtegning og en vejviser fra 1761. Redigeret af Finn Grandt-Nielsen. Tegnet af Per Nørbach. Udg. af OAB-Tryk a/s, Odense 1988. 107 sider + 2 kort i lomme. Kr. 169,-.

Den første danske vejviser kom i 1770 og var selvfølgelig fra København. Og der gik adskillige år, før den næste danske by kom med, Helsingør, i 1799, dernæst Aalborg, i 1804, Horsens i 1832 og Nørresundby i 1855. Til langt op i tiden var det kun Københavns vejviser, der kom hvert år, og mange byer fik aldrig deres egen vejviser.

Nu foreligger pludselig en vejviser fra Odense fra 1761! Den realiserer en god idé, nemlig en rekonstruktion af en vejviser på grundlag af brandtaksationen fra samme år. Vejviseren fremtræder helt, som den skal se ud i dag, med alle husstands-overhoveder – husejerne mærket med en stjerne – opført, i brandtaksationens orden, hus efter hus efter den rute, vurderingsmændene fulgte. Dog er for en del af personerne anført fødsels- og dødsår,

og i tilgift får man brandtaksationsprotokollens indledningslinjer og vurderingssummer og ofte supplerende personalhistoriske data, udarbejdet af en arbejdsgruppe, der har kunnet bygge på Hans Chr. Johansens EDB-materiale til brug for hans bind af Odense bys historie.

Et gade- og lokalitetsregister gør det let at finde de adresser, man søger, et personregister gør det muligt at finde bestemte personer, og et fagregister tillader at finde alle personer inden for bestemte erhverv. Selv om vejviseren blot medtager husstands-overhoveder og beboerne i Gråbrødre Hospital og Odense Tugthus, omfatter den dog 40% af byens ca. 5.300 indbyggere.

Som titlen angiver, er bogens grundlag en perspektivtegning af Odense, en meget smuk og anskuelig farvelagt tegning, og et tilsvarende grundkort, tegnet af Per Nørbach; man savner her blot en målestok.

Havde man sådanne vejvisere fra alle danske byer, var der meget, der ville blive nemmere, for byhistorikere, socialhistorikere og personalhistorikere.

Ole Degn

Anders Vrist Langer: Skib, fisk, sjæl. Fiskerdagbøger fra Harbøre. Bind 1: Tradition og fornyelse. Dalhus forlag, Struer 1988. 128 s. ill. Kr. 168,-.

Denne bog former sig i det væsentligste som en kommentar til den dagbog, som fisker Søren Bertelsen fra Harbøre førte gennem tre somre 1891, 1892 og 1893, fem martsdage i 1894 og en forårs-måned 1904. Desuden inddrages en del privatbreve og et par andre kutterdagbøger, først og fremmest fra fisker P. Madsen Kjøbmand. Det er forfatterens plan at udgive Bertelsens og Kjøbmands bøger i et bind 2.

Vrist Langer er kendt som en omhyggelig lokalhistoriker, og i denne kommentar fejrer hans minutiøse viden om Harbøre-samfundet triumfer. Hvert eneste lille gran af information i dagbøgerne er omhyggelig sigtet og vejret og søgt sammenholdt med eventuelle andre informationskilder. Forfatteren har et nært kendskab til de to hovedemner for dagbøgerne, nemlig kutterfiskeriet og det indremissionske trosliv blandt fiskerne.

Kutterfiskeriet fra Harbøre begyndte i 1886 under indtryk af de nordjyske snurrevodsfiskeres succes og med finansiel hjælp fra staten, formidlet især gennem det lokale folketingsmedlem. Vrist Langer supplerer således det billede, som A. Hjorth Rasmussen gav i »Vejen til Nordsøen«, af snurrefiskeriets gennembrudstid. En af de overraskende ting for undertegnede er, at fiskeriet endnu i 1894 hovedsagelig foregår i Skagerrak og Kattegat, selv om frederikshavnerne allerede om-

kring 1890 havde opdaget de rige fiskemuligheder ved Horns Rev. Esbjerg blev først den store magnet for Harbøre-fiskerne omkring århundredskiftet, som det fremgår af Bertelsens notater for 1904.

Endnu større betydning har dog nok bogens oplysninger om kutterfiskernes trosliv. Det er faktisk den første undersøgelse, der i detaljer fremlægger et materiale til belysning af fiskernes trosliv set fra det mandlige synspunkt. Den normale vækelsesfremstilling er præget af et lokalt synspunkt, hvor det bliver aktiviteten omkring det egne missionshus, der står i centrum for fortællingen. Dermed bliver synsvinklen uvilkårligt identisk med de hjemmeblevnes, og det vil i et fiskersamfund som Harbøre sige præstens og kvindernes. Mændene derimod var i hele sommerhalvåret bortrejst, enten på ålevodsfiskeri i Limfjorden og i Roskilde Fjord eller på kutterfiskeri. Mændene fik dermed lejlighed til søndag efter søndag at opleve præster og missionsliv forskellige steder i hele Danmark. Bertelsens notater viser, at der var visse foretrukne steder, hvor der var gode præster inden for gåafstand fra fiskerihavnen, dvs. inden for 10–15 km radius. Når fiskerne landede i Frederikshavn, gik de til Sæby, eller de tog toget til Skagen. De kunne også deltage i de store skovmøder i Slotved skov, hvor de havde kontakt med de besindige og forsigtige gårdmænd og trosfæller i Horne. Vrist Langer påviser lignende kontaktmønstre omkring Grenå, og i København fandt Harbøre-fiskerne også frem til de rette ord og venner. Tilsyneladende opdyrkede de et lignende fællesskab i Esbjerg, som Vrist Langer påviser ved at sammenholde de korte dagbogsnotater med andre erindringskilder. Dette resultat er efter min mening opsigtsvækkende – ikke fordi det kan komme bag på nogen, der gennemtænker fiskeriets vilkår – men fordi missionshistorie alt for ofte er blevet skrevet ud fra et snævert lokalt synspunkt. Her er et materiale, som frister til sammenligning med troslivet i andre fiskermiljøer, f.eks. i Nordjylland, hvor der tidligere i Kattegat-Skagerrak-projektet er blevet påvist kontakter over havet. Således nævner Vrist Langer også kontakter mellem Vendsyssel og Lolland, hvor ålefiskerne kan have spillet en rolle.

Vrist Langers bog er altså fuld af spændende nyt stof til dansk fiskerihistorie og kystkulturforskning. Men bogen er ikke let læst. Forfatteren kender sit stof og går lige på sagen, til skade for den læser, som kunne have brug for en lidt bredere indføring. Lige så lidt pointerer forfatteren betydningen af de oplysninger, som han har stykket sammen. Men for den, som har viljen til at overvinde bogens lidt knudrede anlæg og sprog, åbner der sig en ny verden af detailrigdom – en erfaring, som uden videre kan sammenstilles med den revolution, som bondekulturforskningen oplevede herhjemme for ti år siden, da bonde dagbøgerne for alvor blev bragt frem i lyset. Forfatteren og forlaget må lykønskes med en både smuk og væsentlig bog, som med sit

lidt specielle anlæg må repræsentere en betydelig satsning for et lille forlag.

Poul Holm

Hans Kruse: Udskiftning og stednavne. Kjellerup-egnen på kort. Udg. af Blicheregnsens Museum og Stavnsbåndskomiteén for Kjellerup kommune 1988. 63 s. Kr. 45,-.

Udskiftningskortene er en fortræffelig kilde til vor viden om ændringerne i kulturlandskabet i forbindelse med de store landboreformer i slutningen af 1700-årene.

Lederen af Blicheregnsens Museum i Thorning, Hans Kruse, har i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet udtegnet 18 ejerlavs udskiftningskort fra egnen omkring Kjellerup og med tal gengivet marknavnene fra de originale udskiftningskort. For de fleste ejerlav er også gengivet »de minorerede sognekort fra omkring 1820 samt de ældste Generalstabskort fra omkring 1870 og enkelte moderne luftfotos.

Kortene er alle gengivet i målestokken 1:20.000, og selvom ikke alle ejerlav har kunnet vises på samme opslag, kan interesserede nemt ved hjælp af transparente fotokopier eller et lysbord foretage nærmere studier af detaljerne.

Det er et vældigt stort arbejde, som Hans Kruse har udført, og der må være grund til at undre sig over, at når han nu var i gang med originalkortene, at han så ikke også markerede udstrækningen af ager, eng, mose og hede på de udtegnede kort, hvilket ville have givet gode muligheder for at analysere ændringerne i arealudnyttelsen siden udskiftningen.

Bogen udgør en fin materialesamling til videre studier, hvor en forhåbentlig fristende opgave vil være at udnytte oplysningerne om landbrug og bebyggelse fra markbogen 1683 sammenholdt med Hans Kruses fine kort, således at man bl.a. kan undersøge udviklingen af det dyrkede areal og beskrive landbruget på Blicheregnsen før udskiftningen.

Karl-Erik Frandsen

Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850–1940. Inst. f. Grænseregionsforskning, Aabenraa 1988, 124 s., ill. Kr. 95,-.

I disse postmoderne tider stilles der også spørgsmålstegn ved tidligere gængse opfattelser af sammenhængen mellem arkitektur og ideologi. Det er ikke længere så selvklart, at det er fremskridtsvenligt at bygge funktionalistisk, fascistisk at bygge med symmetri og klassiske søjler osv. Ved en nærmere analyse af forholdet mellem dansk og tysk i hundrede års sønderjyske byggeri, viser det sig da

også , at der i stedet for et klart modsætningsforhold kan konstateres dels nogle finurlige lokalvariationer af internationale strømninger, dels en række forbløffende parallelløb på hhv. dansk og tysk side.

Om dette emne har litteraturhistorikeren Christian Kaatmann for Grønseforskningsinstituttet skrevet en lille bog, der – skønt lille og letlæst – kommer godt og grundigt rundt om et meget kompliceret emne.

Historien starter med den arkitektur, som knyttede sig til den bevidst danske kultur- og administrationsindsats i Sydslesvig efter sejren i treårskrigen 1850. Denne indsats beskriver CK med godt overblik og en kritisk holdning, som ikke har været almindelig i sønderjysk historieskrivning. Et element i den danske politik var valget af Flensborg som »hovedstad« i bevidst modsætning til det »tyske« Slesvig. I øvrigt gav indsatsen sig udtryk i en række anlæg og bygværker: jernbaner, stænderhus, skoler etc., med Winstrup og G. Bindeshøll som arkitekterne og Lorenz Frölich som nationalkunstner. Valget af arkitektoniske former var præget af den nyopdagede historicisme, men kun i få tilfælde kan der tales om et bevidst valg af »dansk stil«. Mest udpræget i Bindeshølls villa »Sol-Lie« i Flensborg (1858) – en parafrase over et nordisk (sjællandsk) bondehus, som da også pryder bogomslaget.

Den preussisk-tyske stat havde ikke fra begyndelsen i 1864 et tilsvarende kulturprogram. Først fra o. 1878 startede den fortynkningspolitik, som kulminerede med Köller-terroren omkring 1900. I byggeriet ledsagedes denne politik først og fremmest af magtdemonstrationer: kasserner, administrationsbygninger, banegårde og skoler i overstørelse. Den arkitektoniske form var derimod ikke bevidst »tysk« og opfattedes heller ikke som sådan af den umiddelbare samtid. Både dansk- og tysksindede bygmestre og arkitekter fulgte de almindelige nordtyske stilstrømninger fra de historiske stilarter til nationalromantik og »nystil« (jugend).

CK ser det store offentlige byggeri omkring 1900 som præget af »nystilen«, og sætter heroverfor de næste års genopdagelse af den nordtysk-hollandske renaissance (under påvirkning af kulturskribenten Jul. Langbehns bog om Rembrandt og de følgende års tyske sværmeri for »det nordiske«) og dernæst af den gamle, lokale byggeskik. – Spørgsmålet er, om der ikke snarere er tale om 3 nationalromantiske faser, begyndende med en »hanseatisk« fase, inspireret af bl.a. restaureringen af den tyske ridders borg, Marienburg, i Østpreussen. Statsarkitekt Jablonowskis monumentale nygotiske jernbanestationer synes f.eks. ikke at stå i nært slægtskab med de progressivt-frigørende »nystilstrømninger!

Bogens mest spændende kapitler drejer sig dog om den fælles dansk-tyske genopdagelse af den gamle sønderjyske byggeskik. Inspirationen kom fra William Morris og den europæiske kunstindu-

stribevægelse, og hovedideen var modstanden mod den industrialiserede kultur og den internationale stilmoder. CK beskriver med god indsigt udviklingen på hhv. dansk og tysk side, med mange konkrete bygningseksempler.

På tysk side blev resultatet bl.a. foreningen for »Heimatschutz« (1904) samt de mange, lokale kredse for »Baupflege«, med Tønder som den første i Slesvig 1907. Der blev udgivet bøger om gammel slesvig-holstensk byggeskik, og bl.a. i Tønder udgivet forlægsblade med gengivelser af bygningsdetaljer fra egnen. Resultatet blev en »hjemstavnsstil« med stærkt vestslesvigsk præg i såvel det tyske, offentlige byggeri ca. 1910–20, som det offentlige, tyske byggeri i Sydslesvig og det tyske mindretals byggeri i Nordslesvig efter 1920.

På dansk side blev resultatet bl.a. en række unge arkitekters opmålingsrejser til Vestslesvig 1907 og 1909, stiftelsen af »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« 1907, »stationsbyen« på Landsudstillingen i Århus 1909 samt endelig »Landsforeningen for Bedre Byggeskik« 1915 og derefter næsten en menneskealders folkeligt, dansk byggeri. Lokalt i Sønderjylland blev den danske bevægelse samtidig bygningsbevidst. Martin Nyrop fik opgaver i det sønderjyske, og en ny generation af dansksindede arkitekter tog hjemstavnsstilen til sig, og fik efter 1920 lejlighed til at præge det nye offentlige byggeri og de mange nye husmandsbrug.

Den danske og tyske hjemstavnsstil-bevægelse beskrives af CK hver for sig – og sandt er det, at de to bevægelser var adskilt af national ideologi, skønt resultatet var forbløffende ens, fælles som man var om det vestslesvigiske udgangspunkt.

Men desværre har der ikke været tid til nærmere at undersøge, i hvilken grad de to bevægelser alligevel påvirkede hinanden. Et oplagt emne for et detaljestudium af dette ville bl.a. være »Baupflegekredsen i Tønder, hvor den tyske landråd Rogge og Schackenborgs dansksindede godsinspektør Davidsen arbejdede sammen. Davidsen var jo nemlig vært i 1907–09 for de førnævnte opmålede arkitekter, som dels fik enkelte byggeopgaver på egnen, dels vendte hjem til København med slagordet (iflg. ark. Varming) »Ud med Italien, ind med Møgeltønder!« – og dermed gav stødet til, at den sønderjyske stil blev hele Danmarks nationale stil (et aspekt, som er faldet uden for bogens sønderjyske ramme).

Har bogen et par stilhistoriske svagheder, har den sin styrke i dels at være den første oversigt over et spændende emne, dels i en dygtig kobling mellem stilhistorie, politik og ideologi, præget af forfatterens personlige stillingtagen. Især de tyske strømninger er »ukendt land« for de fleste i Danmark.

Til sidst to små bemærkninger: Man savner stærkt en litteraturliste! Og: hvorfor så mange dårlige postkortbilleder, når forfatteren selv er så god en fotograf?

Peter la Cour Dragsbo